

Mgr Agata Majewska
Doktorantka Wydziału Teologicznego
Uniwersytet Opolski

Rodzinna transmisja międzypokoleniowa w świetle teorii transgresji

Wprowadzenie

Procesy wiążące się z transmisją międzypokoleniową w rodzinie stanowią przedmiot zainteresowania wielu badaczy. Można zauważyć, iż w głównej mierze podkreślana jest istota oraz mechanizmy rodzinnych przekazów pokoleniowych. Jak wobec tego należy rozumieć problematykę odpowiedzialności moralnej w kontekście przekazywanych treści dziedzictwa pokoleniowego? Jakie znaczenie dla procesu kształtowania się tożsamości osobowej ma transmisja międzypokoleniowa w rodzinie?

Przedstawiane rozważania mają za cel ukazanie roli wzajemnych oddziaływań wewnątrzrodzinnych dla procesu kształtowania (się) tożsamości osobowej w świetle teorii transgresji – a także – powinności i odpowiedzialności moralnej. Poruszane zagadnienia nawiązują do integralnej koncepcji człowieka, chrześcijańskiej wizji małżeństwa i rodziny oraz etyki personalistycznej. Stanowią tym samym interdyscyplinarne podjęcie tematyki transmisji międzypokoleniowej i kształtowania (się) tożsamości osobowej ukazywanych poprzez pryzmat etyki, moralności.

1. Transmisja międzypokoleniowa w systemowym spojrzeniu na rodzinę

Pojęcie transmisji międzypokoleniowej w rodzinie określane jest przez badaczy m.in. jako pewna ciągłość w zakresie cenionych wartości, ideałów, przekonań, umiejętności, zwyczajów i obyczajów, norm moralnych, wzorów postępowania, zachowania, wizji działania. Zakres tego przekazu jest oczywiście znacznie szerszy. Można chociażby wspomnieć o dziedziczności biologicznej, charakterze pełnionych ról czy realizowanych funkcji w rodzinie (por. np.

Rostowska, 1995; Brzezińska, 2006; Farnicka, Liberska, 2014; Ziębińska, 2014).

Należy zauważyć, iż procesy zachodzące w rodzinie związane są z treścią, sposobem, warunkami przekazu, jego efektywnością czy możliwymi zakłóceniami. Z tego względu przeszłość może z jednej strony zapewniać poczucie trwania, kontynuacji rodziny. Z drugiej strony, przeszłość może stać się dla człowieka bagażem trudnych doświadczeń, ciężarem, który blokuje wykorzystywanie tego, co daje terażniejszość, zasobów budujących przyszłość (por. Brzezińska, 2006).

Analizując osobowe 'tu i teraz' w nawiązaniu do przeszłości trzeba zaznaczyć, że „gdy coś zmienia się z terażniejszego w przeszłe, traci coś ze swego sposobu istnienia, co się w nim immanentnie zawierało, gdy jeszcze było czymś terażniejszym, a nie przeszłym” (Ingarden, 1998, s. 162). Zauważa się, że „pamięć przeszłości jest selektywna i zmienna ze względu na procesy hierarchizacji oraz wpływ terażniejszości wydobywającej te zdarzenia i osoby, które w samej chwili są szczególnie istotne. Niemniej jednak i te elementy, które znajdują się na drugim planie nie zanikają, zawsze mogą zostać przywołane” (Soldra-Gwiżdż 2011, s. 210). Należy mieć również na względzie rozmaite czynniki warunkujące rekonstruowaną historię życia, jak np. stosunek emocjonalny do przywoływanych osób i zdarzeń, czy znaczenie słuchającego narracji audytorium (por. Cierpka 2013).

Ważne staje się również przywołanie zagadnienia pamięci biograficznej, które nawiązuje do „przechowywania, przypominania i odtwarzania pewnych wydarzeń, przeżyć w biografii indywidualnej, które odegrały znaczącą rolę w życiu jednostki” (Krawczyk-Bocian, 2013, s. 84).

Warto w tym miejscu jeszcze zaznaczyć, iż pamięć o przeszłości – w tym przeszłości rodziny, jej historii oraz historii poszczególnych członków – „poprzez poczucie zakorzenienia daje poczucie pewności i bezpieczeństwa, zaspokaja potrzebę afiliacji, bycia skądś, ale jednocześnie może ograniczać odwagę poszukiwania nowego i innego, szczególnie w czasach, gdy transformacji ulega wszystko – od stylu działania ludzi po reguły życia społecznego” (Brzezińska, 2006, s. 47).

Warto wspomnieć, iż w literaturze przedmiotu zaznacza się, że „wartości cenne dla danego pokolenia, dla innego mogą nie stanowić celu dążeń, różne mogą być także wśród tych pokoleń postawy wobec określonych zjawisk (...). Z systemowego ujęcia rodziny wynika, że poza szerszym kontekstem, wpływ na kształtowanie postaw i wartości, a więc pewnych wzorów, ma specyficzna dla konkretnej rodziny historia życia jej kilku pokoleń. Poznanie tych wzorów pozwala na nową conceptualizację swojej aktualnej sytuacji, jak i na nową interpretację

zachowań członków badanych rodzin i na odpowiednie reagowanie na te zachowania” (Ziębińska, 2014, s. 160).

Przyjęcie systemowego spojrzenia na rodzinę zakłada, że system jest zbiorem elementów tworzących całość, przy czym całość może być rozpatrywana tylko z uwzględnieniem jej poszczególnych części. System, w którym zachodzą dynamiczne relacje i sprzężenia, wiąże się również z granicami, które decydują o jego tożsamości. Tak więc na rodzinę należy patrzeć poprzez wzgląd na jej poszczególnych członków a ich zaś postrzegać w kontekście rodzinnym (por. Tyszkowa, 2010; Krok, 2010; Świętochowski, 2014).

Mając na uwadze bogactwo procesów zachodzących między pokoleniami, trzeba zdawać sobie sprawę z ich siły przekazu dla poszczególnych członków rodziny. Człowiek może – świadomie lub nie – poznać a następnie przyjąć dziedzictwo generacyjne i kontynuować je wedle utartych ścieżek postępowania lub zachowania. Może też starać się przełamywać proponowane wzory czy narzucone schematy, budując własne życie w oparciu o rodzinne fundamenty, lecz nie w uzależnieniu od nich. Nie zawsze jednak umiejętność rozeznania tego, co stanowi cenny bagaż a co pokoleniowe obciążenie przychodzi z łatwością i w związku z tym może wiązać się z różnymi uwarunkowaniami (wewnętrznymi i zewnętrznymi), które stanowiąc będą szansę lub przeszkodę na drodze kształtowania (się) tożsamości osobowej.

O wartości rozwojowej rodziny i jej znaczeniu mówi się poprzez pryzmat łączących ją więzi – „są to nie tylko więzy krwi (te nie są konieczne, aby grupa osób tworzyła rodzinę), ale przede wszystkim więź emocjonalna, rozumiana jako relacja bliskości między członkami rodziny” (Bakiera, 2009, s. 62). Dziedzictwo zakorzenionych wpływów rodziny pochodzenia, osób znaczących – również niespokrewnionych – często bywa nieuświadomione. Mimo tego, oddziałuje ono na codzienne życie człowieka, na to kim jest w dniu dzisiejszym i jakich dokonuje wyborów. Wystarczy w tym miejscu wspomnieć o znaczeniu wykorzystania genogramu (tzw. drzewa rodziny) we współczesnych nurtach systemowej terapii rodzin oraz w pracy socjalnej. Genogram jest w klasycznym ujęciu graficznym przedstawieniem przynajmniej trzech pokoleń członków danej rodziny. Jednocześnie wskazuje na łączące więzy pokrewieństwa, relacje rodzinne i transgeneracyjne przekazy, np. w zakresie wartości czy wzorów zachowania. Technika ta wykorzystywana jest do zbierania, porządkowania informacji i poznawania historii rodzinnych (co pozwala również na wspieranie procesu introspekcji, lepszego rozumienia i wzbogacenia opowiadanych przez siebie historii w przypadku narracji

biograficznych). Dzięki niej właśnie można lepiej przypatrzeć się wpływowi przeszłości oraz tego, co obecnie dzieje się w rodzinie na własne 'tu i teraz' (por. Namysłowska, 2006; Chrzastowski, 2009; Ziębińska, 2014).

Badacze zauważają, że „wiedza na temat rodziny i zachodzących w niej wydarzeń i relacjach – wyrażanych często w pamiętanych doświadczeniach i wspomnieniach – posiada dużą wagę w psychospołecznym funkcjonowaniu człowieka” (Krok, 2010, s. 359). Można stwierdzić, że większość osób nosi w sobie potrzebę poznania czy też zrozumienia własnej przeszłości, historii swojej rodziny. W pewnym stopniu wiedza ta pozwala człowiekowi zrozumieć siebie, definiować czy też interpretować to, kim jest.

2. Kształtowanie (się) tożsamości osobowej na tle przekazów generacyjnych

W związku z powyższymi treściami dotyczącymi transmisji międzypokoleniowej, na tożsamość osobową można patrzeć poprzez pryzmat swojej osobistej historii zanurzonej w historii własnej rodziny, ale też szerzej – historii społeczeństwa, regionu czy kręgu cywilizacyjnego, gdyż jest procesem silnie osadzonym w kontekście społecznym, kulturowym i wiąże się z integrowaniem różnych doświadczeń. Wówczas bogata pamięć stanowi równocześnie bogatą podstawę kształtowania tożsamości osobowej. Wśród ważnych jej kryteriów wymienia się poczucie ciągłości w czasie, poczucie identyczności bez względu na pełnioną rolę czy zachowanie w danej chwili, poczucie odrębności, granicy między sobą a drugim człowiekiem i poczucie integralności (por. Brzezińska, 2006; Wróblewska, 2011; Cierpka, 2013). Warto w tym miejscu dodać, że kształtowanie tożsamości osobowej wiąże się z „pewnym motywem przewodnim swojego życia (wartościami, zasadami, problemami, które dynamizują całe życie człowieka. Stanowi on kontekst dokonywanych wyborów, jest elementem obrazu siebie” (Bartosz, Zubik, 2010, s. 328).

Dla podejmowanej problematyki istotne jest traktowanie tożsamości osobowej w aspekcie rozwojowym z uwzględnieniem jej narracyjnego charakteru (por. Majewska-Kafarowska, 2010; Karmolińska-Jagodzik, 2014), „który jest wynikiem całonocnego poszukiwania własnej tożsamości, określeniem siebie jako kategorii podmiotu w perspektywie całego życia, gdzie zarówno przeszłość, jak i przyszłość odgrywają zasadniczą rolę w kształtowaniu tożsamości osadzonej w realiach teraźniejszości” (Karmolińska-Jagodzik, 2014, s. 114). Za E.H. Eriksonem przyjmuje

się więc, iż kształtowanie tożsamości jest procesem – prawdopodobnie zadaniem najistotniejszym i najtrudniejszym – który trwa przez całe życie człowieka. Proces ten należy wiązać z kontekstem tożsamości dziedziczonej (przypisanej w środowisku rodzinnym), nabywanej i formowanej (zmiennej i dynamicznej w wyniku socjalizacji), świadomie odczuwanej oraz realizowanej (por. Brzezińska, 2006; Witkowski, 2009³; Wróblewska, 2011), gdzie ostatni z wymienionych kontekstów szczególnie nawiązuje do odpowiedzialności moralnej.

3. Transgresja i odpowiedzialność moralna w życiu człowieka

W nawiązaniu do zagadnienia koncepcji transgresji (jednym z jej przedstawicieli jest Józef Koziński), które najprościej mówiąc oznacza zdolność do przekraczania pewnych granic, zauważa się, że „człowiek może i potrafi przekraczać, jeśli tylko naprawdę chce i ma w miarę ukształtowaną zdolność wykorzystywania naturalnego wyposażenia swojej ludzkiej natury. Na to «wyposażenie» składają się trzy wspaniałe umiejętności: do myślenia (rozumowania, stawiania sobie celów, wyciągania wniosków); do miłości (podażania ku, tworzenia więzi) oraz do wolności (dokonywania wyborów, podejmowania decyzji). Dzięki wolnej woli człowiek jest zdolny do zaplanowanego wysiłku na tak i do ograniczania na nie. Człowiek potrafi więc przekraczać siebie dlatego, że jest nie tylko biologicznym, materialnym organizmem reagującym na bodźce, ale «aż człowiekiem», z możliwościami kreatywnego, psycho-duchowego rozwoju” (Szewczyk, 2014, s. 155).

Jednocześnie podkreśla się, że zdolność człowieka do przekraczania siebie, własnych granic nie zawsze staje się źródłem zadowolenia z podjętej przez siebie decyzji czy gwarantem poczucia szczęścia a może oznaczać wręcz cierpienie i być destruktywne (por. Tański, 2005, s. 137). Transgresja rozumiana jako twórczy wysiłek nie jest w tym miejscu traktowana w kategoriach egoizmu czy pychy wynikającej z subiektywizmu aksjologicznego. Niektórzy krytycy koncepcji transgresji piszą: „postawa transgresjonisty wydaje się być pewną wersją pychy. Pycha jako przeciwieństwo pokory byłaby nieprzyjmowaniem swojego losu, brakiem zgody na istnienie, jakie jest dane, buntem przeciwko rzeczywistości. Postawa pokory, szuka wartości w świecie obiektywnym, uważa, że rzeczywistość jest w stanie nauczyć, pouczyć. Są zatem rzeczy ważniejsze, a świat jest dany po to, by w trudzie i bólu znaleźć dla siebie własne zadanie, które jednak nie zmienia architektury świata i architektura ta nie jest zależna od niczyjej jednostkowości. Kondycja ludzka po

prostu jest dana i zadana" (Tański, 2005, s. 143).

Transgresja widziana jest w tym miejscu raczej w kategorii umiejętności do powiedzenia „tak” lub „nie” w sytuacjach, które stają się impulsem do zaprowadzenia pożądanych zmian w życiu człowieka. Rozpatrywana jest w odniesieniu do wartości, w konfrontacji „ja” do „ty”, w odniesieniu do Boga. Do podjęcia znaczącego kroku, jakim jest zaprowadzenie zmiany, przerwanie destruktywnych obciążeń pokoleniowych, często niezbędne jest uświadomienie sobie procesów zachodzących na styku pokoleń, oddziaływania generacyjnego, udziału znaczących osób w swoim życiu. Natomiast „granice psychologiczne nie określają jedynie limitu czegoś, wręcz przeciwnie, chronią posiadane zasoby, do których można zaliczyć np. energię życiową, rozumienie siebie i własnej historii życia, emocje, wartości, wzory i style zachowania, światopogląd, ogólne nastawienie do siebie i świata, relacje z ludźmi, projekty i plany życiowe itd. Osoba dorosła musi znać granice swoich możliwości i umieć ocenić, kiedy doświadczenie transgresyjne jest jej potrzebne, a kiedy nie” (Czerkawska, 2012, s. 97) i przyjąć na siebie odpowiedzialność.

Fenomen odpowiedzialności może występować w sytuacjach, gdy „ktoś ponosi odpowiedzialność za coś, ktoś podejmuje odpowiedzialność za coś, ktoś jest za coś pociągany do odpowiedzialności, ktoś działa odpowiedzialnie” (Ingarden, 1998, s. 74). Wyjaśnianie podmiotowej odpowiedzialności (kim się jest w stosunku do tego kim mogłoby się być lub kim powinno się być) może obejmować problem tzw. locus of control – czyli wewnętrznego lub zewnętrznego umieszczenia źródła kontroli przez daną osobę (por. Nowicka-Kozioł, 2000). Zjawisko odpowiedzialności należy rozumieć jako „właściwość podmiotu, mocą której dobro lub zło zawarte w treści spełnionego przezeń czynu staje się częścią składową moralnej treści jego osobowości, wskutek czego ponosi on związane z czynem konsekwencje”. Wobec tego odpowiedzialność ściśle wiąże się z rozumnością i ze świadomym charakterem czynu – poczytalnością (Ślipko, 2004⁴, s. 419).

Odpowiedzialność moralna widziana jest przede wszystkim w kontekście przyjętego systemu wartości, czyli ich hierarchii uporządkowanej według ważności, wynikającej z orientacji aksjologicznej (por. Mariański, 2001). „Człowiek więc – Ja aksjologiczne – to istota zdolna do odczytywania i realizowania w swym życiu wartości”, co pozwala na powstanie powinności, która jest „podstawowym, antropologicznym warunkiem moralności” (Wolsza, 2003; s. 23). Głównym przekazicielem, źródłem wartości w toku procesu wychowania jest właśnie rodzina i jej członkowie – konkretne wzory osobowe (por. Skrzypniak, 2001; Wójcik, 2014).

Zasadnym wydaje się więc rozpatrywanie przekazu wartości w rodzinie w perspektywie etyki personalistycznej i nauczania Kościoła, gdzie wyraźnie podkreśla się, że „dom rodzinny jest pierwszą szkołą życia chrześcijańskiego” (Wójcik, 2014, s. 198).

Koniecznym wydaje się również stwierdzenie, iż człowiek powinien być świadomy swojej własnej, osobistej odpowiedzialności w związku z podejmowanymi (bądź nie) decyzjami, działaniami oraz powinien zdawać sobie sprawę ze swojego oddziaływania na innych, wpływania na ścieżki życiowe – rozpatrując kontekst rodzinny – bliskich sobie osób. Umiejętność przekraczania granic – w rozumieniu pewnych generacyjnych obciążeń – również oznacza wzięcie odpowiedzialności za własne życie oraz za przyszłość kolejnych pokoleń, szczególnie gdy rodzinę ujmuje się w podejściu systemowym.

Zakończenie

Biorąc pod uwagę przedstawione dotychczas treści, można zadać sobie rozmaite pytania nawiązujące do świadomości międzypokoleniowych przekazów – w pozytywnym znaczeniu – ale i w kontekście pewnych obciążeń. Z pewnością należy podkreślić istotę osobistej odpowiedzialności za kształt własnego życia, za formowanie (się) tożsamości osobowej, ale i za budowanie życia rodzinnego – udział w tworzeniu nowego pokolenia czyli uczestnictwa w życiu konkretnych osób. W badaniach nad rodziną, transmisją międzypokoleniową czy transgresją trzeba także zaznaczać rolę obciążeń generacyjnych rzutujących na dalsze postępowanie człowieka, dokonywane przez niego codzienne wybory, sposób realizacji wizji samego siebie. Chociażby z tych względów warto przyjrzeć się bliżej historii rodzinnej, mieć świadomość swoich korzeni, szczególnie gdy – w odmiennych warunkach niż wcześniejsze pokolenia – realizuje się projekt własnego życia rodzinnego (por. Brzezińska, 2006).

Bibliografia:

- Bakiera L., *Generatywność rodziców jako wartość rozwojowa rodziny*, (w:) *Rodzina jako wartość w rozwoju człowieka*, B. Harwas-Napierała (red.), (s. 59-90), Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bartosz B., Zubik A., (2010), *Przez pryzmat małych narracji. Próba ujęcia tożsamości w kontekście doświadczeń autobiograficznych*, (w:) *Badania narracyjne w psychologii*,

- M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), (s. 307-331), Warszawa: Wydawnictwo ENETEIA.
- Brzezińska A., (2006), *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej*, (w:) *Edukacja regionalna*, A.W. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomska (red.), (s. 47-77), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chrzastowski S., (2009), *Wykorzystanie genogramu we współczesnych nurtach terapii rodzin*, „Psychoterapia” 1(148), s. 65-76.
- Cierpka A., (2013), *Tożsamość i narracje w relacjach rodzinnych*, Warszawa: Wydawnictwo Psychologii i Kultury ENETEIA.
- Czerkawska A., (2012), O transgresji w edukacji dorosłych i poradnictwie, *Edukacja Dorosłych*, nr 2, s. 93-109.
- Farnicka M., Liberska H., (2014), *Transmisja międzypokoleniowa – procesy zachodzące na styku pokoleń*, (w:) *Psychologia rodziny*, I. Janicka, też (red.), (s. 185-202), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ingarden R., (1998), *Książeczka o człowieku*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Karmolińska-Jagodzick E., (2014), Podmiotowość a tożsamość współczesnego człowieka w przestrzeni rodzinnej. Dyskurs teoretyczny, *Studia Edukacyjne*, nr 31, s. 113-136.
- Krawczyk-Bocian A., (2013), *Doświadczenie zdarzeń krytycznych. Narracje biograficzne dorosłych dzieci alkoholików*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Krok D., (2010), *Systemowe ujęcie rodziny w badaniach dobrostanu psychicznego jej członków*, (w:) *Rodzina w nurcie współczesnych przemian. Studia interdyscyplinarne*, D. Krok, P. Landwójtowicz (red.), (s. 359-368), Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Majewska-Kafarowska A., (2010), *Narracje biograficzne a poczucie tożsamości kobiet*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Mariański J., (2001), *Kryzys moralny czy transformacja wartości? Studium socjologiczne*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Namysłowska I., (2006), *Przeszłość jest w terażniejszości i przyszłości. Genogram w terapii rodzin*, Warszawski Ośrodek Psychoterapii i Psychiatrii.
- Nowicka-Kozioł M., (2000), *Odpowiedzialność jako wartość i postawa*, (w:) *Poczucie odpowiedzialności moralnej jako aspekt podmiotowy*, M. Nowicka-Kozioł (red.), (s. 13-23), Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Rostowska T., (1995), *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie wybranych wymiarów osobowości*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Skrzypniak R., (2001), Transmisja międzypokoleniowa wartości wychowawczych w rodzinie, *Roczniki Socjologii Rodziny*, XIII, s. 150-160.
- Sołdra-Gwiżdż T., (2011), *Pamięć i tożsamość*, (w:) *Wokół ludzi i zdarzeń. Przesiedleńcy z dawnych Kresów Rzeczypospolitej w strukturze demograficznej i społecznej Śląska Opolskiego w sześćdziesięcioleciu 1945-2005*, R. Rauziński, T. Sołdra-Gwiżdż (red.), (s. 190-219), Opole: Wydawnictwo Instytut Śląski.
- Szewczyk W., (2014), Transgresja – czy człowiek potrafi siebie przekraczać? *Teologia i Moralność*, nr 2(16), s. 155-165.
- Ślipko T., (2004), *Zarys etyki ogólnej*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Świętochowski W., (2014), *Rodzina w ujęciu systemowym*, (w:) *Psychologia rodziny*, I. Janicka, H. Liberska (red.), (s. 21-46), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tański M., (2005), Kontrowersje wokół koncepcji transgresji Józefa Kozińskiego, *Studia Humanistyczne*, tom 3, s. 137-143.
- Tyszkowa M., (2010), *Rozwój jednostki w cyklu życia: teoria i metodologia badań*, wstęp i dobór tekstów: B. Harwas-Napierała, J. Tyszka (red.), Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Witkowski L., (2009), *Rozwój tożsamości w cyklu życia. Studium koncepcji Erika H. Eriksona*, Łódź: Wydawnictwo WSEZ.
- Wolsza K., (2003), *Aksjologiczna struktura człowieka a problem ontycznych podstaw moralności*, (w:) *Ocalić obraz człowieka. Antropologiczne podstawy moralności*, P. Morciniec (red.), (s. 11-26), Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Wójcik P., (2014), Transmisja pokoleniowa – przekaz wartości w rodzinie w kontekście nauki Kościoła, informacja z badania młodzieży z województwa warmińsko-mazurskiego, *Studia Warmińskie*, nr 51, s. 183-201.
- Wróblewska M., (2011), Kształtowanie tożsamości w perspektywie rozwojowej i edukacyjnej, *Pogranicze. Studia Społeczne*, tom XVII, s. 176-187.
- Ziębińska B., (2014), *Genogram jako narzędzie służące do badania relacji międzypokoleniowych w rodzinie*, (w:) *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, P. Szukalski (red.), (s. 149-162), Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.